

Kubus Kata Virág

„Kád arany helyett, jó uram, pohár víz kedvesebb volna...”

Az értékek relativitása Jókai Mór
Kincses Abdul és Gyáva Izmál című szövegében*

Jókai Mór *Kincses Abdul és Gyáva Izmál* című novelláját 1856 januárjában a Budapesti Viszhang közölte először,¹ és még ugyanebben az évben helyet kapott a szerző *Délvirágok*² című novelláskötetében is. Ahogyan arra a gyűjtemény címe is utal, a novellákat a Jókai által sajátos módon meghatározott Dél tematikája kapcsolja össze. A ciklusban jellemzően a cigány, a kínai és – ahogyan azt a *Kincses Abdul és Gyáva Izmál* című szöveg is példázza – a török történetek szerepelnek. Az elbeszélések többségére jellemző, hogy valamilyen történeti esemény áll a cselekmény középpontjában, ami Jókai anyaggyűjtő forráshasználatát ismerve nem meglepő.³ A novellák alcíme sok esetben a szöveg történeti vonatkozásaira hívja fel az olvasó figyelmét. A *Délvirágok* nyolc novellájából három, a *Perozes*,⁴ a *Kelet királynéja*⁵ és a *Tsong-nu*⁶ a *Históriai novella* műfajmegjelölő alcímet kapta. Ezek-

* A tanulmány az NKFIH által támogatott OTKA K 146519 „Jókai 200: Jókai Mór Összes Művei kritikai kiadásának bicentenáriumi munkálatai” projektum keretében készült.

- 1 Első megjelenés: JÓKAI MÓR, *Kincses Abdul és Gyáva Izmál*, Budapesti Viszhang 1856/2., 1856/3;
Első kötetmegjelenés: JÓKAI MÓR, *Kincses Abdul és Gyáva Izmál* = UŐ., *Délvirágok*, I., II., Emich Gusztáv, Pest, 1856.
Nemzeti kiadás: JÓKAI, *Délvirágok*, Révai, Budapest, 1984, (JMÖM Nemzeti kiadás) 85–111.
- 2 JÓKAI, *Délvirágok* I., II., Emich Gusztáv, Pest, 1856.
- 3 Anyaggyűjtő forráshasználatáról többek között Mikszáth Kálmán, Zsigmond Ferenc és Hankiss János is beszámol: MIKSZÁTH KÁLMÁN, *Jókai Mór élete és kora*, II., Akadémiai, Budapest, 1960 (JMÖM), 114.; ZSIGMOND FERENC, *Jókai*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1924, 55.; HANKISS JÁNOS, *Európa és a magyar irodalom: A honfoglalástól a kiegyezésig*, Singer és Wolfner, Budapest, 1942, 479–500.
- 4 JÓKAI, *Perozes (Históriai novella.)* = UŐ., *Délvirágok*, I., II., Emich Gusztáv, Pest, 1856, 128–167.
- 5 JÓKAI, *Kelet királynéja (Históriai novella.)* = UŐ., *Délvirágok*, I., II., Pest, Emich Gusztáv, 1856, 19–104.
- 6 JÓKAI, *Tsong-Nu (Históriai novella.)* = UŐ., *Délvirágok*, I., II., Emich Gusztáv, Pest, 1856, 105–127.

ben az esetekben a történetvezetés a valóságillúzió megteremtésére törekszik a korszakban hitelesnek tartott források felhasználásával. Jókai prózaprogramjának összetettségére, a történelmi hitelesség kérdését illetően, Fried István hívta fel a figyelmet a *Kleopátra orra, avagy Jókairól többen sokféleképpen és Jókai prózaprogramjai*⁷ című tanulmányában. Jókai *Egy asszonyi hajszál* című regénye kapcsán meggyőzően érvelt amellett, hogy a „forrásokhoz való szuverén viszony” ellenére a befogadók „történelmi” elbeszélésként is olvashatták a szövegeket. A fikciós próza által használatba vett történelmi források funkciójáról a következőket állapítja meg:

Másképpen komponálódik meg az a próza, amelyet előadva nincs kétség a történelmi események egymásutánjával összefüggésben, hiszen a hivatkozható források (valamilyen mértékben) hitelesítik. Ellenben a történetíróktól nemigen becsült imponderabiliák, a jelentéktelennek tetsző mozzanatok, tárgyak (mint az asszonyi hajszál) ott rejtőznek a valóban fontos cselekvésekben, feltáratlanokul szolgálnak a váratlan fordulatokhoz. Ehhez ugyanúgy kell a regényírói stratégiának igazodnia, mint az elfogadottnak minősített történelmi regényekben.⁸

A hitelesített történelmi forrásokon alapuló események és a történetírói szemszögből „jelentéktelennek tetsző” mozzanatok kettőssége határozza meg a cselekményt.

Ez az általam vizsgált, *Beszély a mostani háborús világból* alcímmel megjelent novellát illetően is érvényes állítás lehet. Az alcím ugyanakkor olyan olvasói utasításként fogható fel, amely arra szólítja fel a befogadót, hogy hiteles, referencializálható történet elbeszéléseként értelmezze a szöveget.

A *históriai novella* alcímmel ellentétben viszont a szintén műfajmegjelölő *Beszély a mostani háborús világból* nem a szöveg történetiségére utal, hanem a történet aktualitására hívja fel az olvasók figyelmét. A novella az éppen zajló krími háború stratégiai szempontból meghatározó ütközetét beszéli el, a történet tehát a korabeli olvasó jelenében játszódik.

7 FRIED István, *Kleopátra orra, avagy Jókairól többen sokféleképpen és Jókai prózaprogramjai*, ItK 2019/2., 222–224.

8 Uo., 223.

Az 1830-as évektől kezdődően a novella és a regény egymástól való elkülönülése folyamatszerűen írható le,⁹ és az elhatárolódási törekvés a novella műfaji kereteinek körvonalazódását eredményezi:

[...] a műfaj történeti narratívában az ötvenes évek egy három évtizedes differenciálódási, kikülönülési folyamatnak volna a záró periódusa. Az az időszak, amelyben a novella önálló műfajként, véglegesen leválik a műfajok rendszerében már korábban stabil pozíciót elfoglaló regényről és a két műfaj távolsága érzékelhetővé válik. Ez, vagyis az újrafelismerés „nyilvánvalósága” pedig éppen séggel a megkülönböztethetőség minimális feltétele.¹⁰

Az ebben az időszakban keletkezett Jókai-novellák a műfaji kanonizáció folyamatában is kitüntetett szerepet játszanak: „Jókai novelisztikáját az ötvenes évtizedben nemcsak az tette attraktívvá, hogy a műfaji differenciálódás utolsó időszakára, lezárulásának idejére esett, és ennek köszönhetően a szövegek nem kizárólag a maguk szingularitásában, irodalmi műalkotásokként, hanem egy »új« műfaj »képviselésében,« egy műfaj »példáiként« is kanonizálódtak.”¹¹ Már a novella címének a mese hagyományra utaló jelzős szerkezetei és a műfajmegjelölő alcím közötti feszültség is előrevetíti, hogy a metalepszis fikciós alakzata¹² érvényesül a történet kompozíciójában, ez pedig paradigmateremtő gesztusként értelmezhető a szövegben. Gérard Genette a következőkben látja a történelmi elbeszélések fikciós aktusának működését:

[...] mivel mindig olyan részletekről van szó, melyek „nem kitalációk”, s melyek „valódinak hatnak”, ám hatásuk paradox módon – a történelmi elbeszélés fikcionalizálása, mely olyannyira elevenné válik, hogy eljut a tiszta regény fikciós eljárásáig, még akkor is, ha a regényszerű elbeszélésben a hatás szimmetrikusan ellentétes. Mégse túlozzuk el ezt a szimmetriát: a részlet kiválasztása és

9 HANSÁGI Ágnes, *Műfaj történet, poétika és narráció. Az ötvenes évtized a novella és a Jókai-novellák poétikatörténetében (Egy komondor naplója, A falu bolondjai, Az én galambom nem vált porrá) = A kispróza nagymestere*, szerk. HANSÁGI Ágnes – HERMANN Zoltán, Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2018, 17–48.

10 *Uo.*, 20.

11 *Uo.*, 26.

12 Gérard GENETTE, *Metalepszis. Az alakzattól a fikcióig*, ford. Z. VARGA Zoltán, Kalligram, Pozsony, 2006, 25–29.

a „kép” beállítására mindkét esetben valami olyasmit sugall, hogy „Láttam, hallottam, ott voltam”, ami egyformán félrevezető és fikcionális a történelmi elbeszélésben és a regényben.¹³

A *Kincses Abdul és Gyáva Izmál* című novellában az olvasó életvalósága és a mesei hagyomány egyidejűsége működteti a történetet, ez a kettősség pedig nem feszíti szét a novella műfaji kereteit, azonban a meta-lepszis fikciós alakzata¹⁴ a műfaji kommunikációnak formáját teremti meg, amely előrevetíti a századfordulós modernség egyik fontos műfajának, a fantasztikus mesenovellának az elbeszélői hagyományát.

A történet jelenidejűségét nemcsak az alcím, hanem a narráció is több helyen alátámasztja a szövegben. A kor olvasója a háború helyszínének konkrét megnevezése nélkül, már a címből és az alcímből asszociálhatott arra, hogy a szöveg kontextusa a krími háború lehet. A korabeli napi sajtó rendszeresen hírt adott a hadi cselekmények alakulásáról,¹⁵ melyeket az olvasók részéről nagy érdeklődés övezett. A kialakult helyzetnek ugyanis közvetlen hatása volt a magyar kereskedelmi kapcsolatokra és érdekekre.¹⁶ Az 1849-ben még szövetséges Ferenc József és Miklós cár egymás ellen való fordulása,¹⁷ az európai erőegyensúly megbomlása és a kereskedelmi utak átjárhatósága miatt aggodó nagyhatalmak aktivizálódása nyomán felcsillant a remény Magyarország függetlenségének visszanyerésére.¹⁸ A magyar emigráció

13 Uo., 83–84.

14 Uo., 82–85.

15 Többek között: Ismeretlen szerző, *Törökország*, 1853. december 15., 73; Ismeretlen szerző, *Külföld. Tudósítások a harczterekről.*, Budapesti Hírlap 1854. május 21., 2892; Ismeretlen szerző, *Törökország*, 1854. június 2., 8; Ismeretlen szerző, *Külföld. Tudósítások harczterekről. Délkeleti csatátér*, Budapesti Hírlap 1855. október 2., 10; B. József, *A háboru Ázsiában*, Pesti Napló 1855. október 29., 1. stb.

16 Az érdeklődés okáról irodalmi vonatkozásban lásd: „A magyar közvéleményt a háborúval kapcsolatban erősen foglalkoztatta Ausztria állásfoglalása. Ausztria ugyanis [...] diplomáciailag is tiltakozott a dunai fejedelemségekre igényt tartó orosz expanzió ellen, mert a dunai hajózások szabadságát veszélyeztette – sőt a törökök és a szövetségeseinek balkáni ellentámadásával párhuzamosan Szerbia határán katonailag is fenyegető pozíciót foglalt el, úgy, hogy 1854 nyarán Oroszország nem utolsósorban ezért volt kénytelen kiűriteni a dunai fejedelemségeket. Ausztriának ez a magatartása természetesen némi reményeket keltett az ellentétből nemzeti hasznát vó magyar közvéleményben.” VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények*, III., kiad. HORVÁTH Károly – TÓTH Dezső, Akadémiai, Budapest, 1962 (VMÖM). 575.

17 BODNÁR Erzsébet, *A krími háború (1853–1856). Előzmények és diplomáciai csatározások*, Századok 2001/1., 137.

18 ARBANÁSZ Ildikó – CSORBA György, *Kmety György emlékirata Karsz erődjének 1855. szeptember 29-i védelméről*, Hadtörténelmi Közlemények 2005, 297.

nem csupán a diplomácia szintjén aktivizálódott.¹⁹ A szabadságharc bukása után becslések szerint több mint ezer magyar emigrált az Oszmán Birodalomba.²⁰ A krími háborúban az oszmán oldalon volt 1848-as magyar honvédek és honvédtisztek is harcoltak.²¹ A háború Jókait is élénken foglalkoztatta, az ottani események nem csupán a *Kincses Abdul és Gyáva Izmál* című novellájának alkották referenciális háttérét. 1855-ben *Véres könyv*²² címmel megjelent egy novelláskötete, mely a *Csataképek a jelenkori háborúból* alcímet kapta. A kötet alcíme a *Kincses Abdul és Gyáva Izmál*hoz hasonlóan reflektál arra, hogy a szöveg egy aktuális háborút tematizál. A szerző sajtó alá rendezett följegyzéseinek kritikai kiadása a következőképpen világít rá az orosz–török konfliktus témájának megjelenésére az író további szövegeiben: „Az orosz–török háborúról szól két elkésett, 1856-ban keletkezett novellája: *Az örök harc*, valamint a *Kincses Abdul és Gyáva Izmál* című.”²³ Az „elkésett” jelző itt a *Véres könyv* megjelenésének viszonylatában értelmeződik. A két novella viszont, annak ellenére, hogy valóban a háborút tematizáló kötet megjelenése után keletkezett, nem tekinthető elkésettnek a téma aktualitását illetően. Az 1856-os háborús események újabb fordulatokat hoztak, melyekről az addigiakhoz hasonlóan beszámolt a korabeli sajtó, ezek pedig újabb inspirációt jelenthettek Jókai számára.

Mivel nagy volt az olvasói érdeklődés, a lapok igyekeztek minél sűrűbben tudósítást közölni a háború aktuális fejleményeiről. Ezek a cikkek sok esetben először nem teljesen objektív, vagy nem teljesen pontos leírásokat és információkat közöltek, de a tudósítók folyamatosan törekedtek az információk hitelességének igazolására.²⁴

19 Az emigrációról lásd: CSORBA György, *Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története*, Hadtörténelmi Közlemények 1999, 1–10.

20 Uo., továbbá: Barbara JELAVICH, *A Balkán története*, I., Osiris, Budapest, 1996, 274.

21 „1854 februárjában Guyon Richárd (Hursit Pasa) mellett számos magyar, lengyel, brit, francia és más nemzetiségű tiszt érkezett Karsba. A magyarok közül ott találjuk többek között Kohlmann József vezérkari másodfőnököt, Stein Miksát, Frits Gusztávot, Papp Jánost, Tüköry Lajost és Schneider Antalt.” ARBANÁSZ Ildikó – CSORBA György, *Kmety György emlékirata Karsz erődjének 1855. szeptember 29-i védelméről*, Hadtörténelmi Közlemények 2005, 299–300.

22 JÓKAI, *Véres könyv*, Heckenast, Pest, 1885.

23 JÓKAI, *Egy magyar nábob*, II., kiad. SZEKERES László, Akadémiai, Budapest, 1962, (JMÖM), 342.

24 Szilágyi Márton két kurrens szakirodalmi forrásra hívja fel a figyelmet, melyek alapján az olvasók mégis pontosabb és valamivel objektívebb információkhoz juthattak: *Egy megkomponált novelláskötet a háborúról és az oroszokról – s még sok minden másról* című tanulmányában: *Hírlap-szótár az orosz–török viszály előidézte háborúnak*

Már a novella első mondatából kiderül, hogy a történet helyszíne Karsz városa, melynek háborús helyzetéről és kulcsszerepéről a Budapesti Hírlap és a Pesti Napló is rendszeresen beszámolt olvasóinak 1853 és 1856 között. Karsz helyzete kulcsfontosságú volt gazdasági szempontból,²⁵ így a lapok nagy figyelmet szenteltek az ostrom alakulásának. A hírközlési eszközök technikai színvonalából adódóan viszont előfordult, hogy egy-egy sajtóorgánumban hiteltelen forrásból származó hír jelent meg. A tények hiteltelenségére általában reflektáltak a szerkesztők, később pedig a megfelelő információ birtokában pontosították őket. Több alkalommal jelent meg álhírként Karsz városának bukása, ezekre a Budapesti Hírlap cikkei mindig reagáltak,²⁶ eloszlatták az olvasókban esetlegesen felmerülő kételyeket. 1855 októberében és novemberében viszont már az orosz túlerőről és Karsz városának bekerítéséről szóltak a hírek, végül november 28-án Karsz vára megadta magát az oroszoknak. Erről december közepén a Budapesti Hírlap a következő sorokban értesítette olvasóit:

Karsz bukását a varsói távirati tudósítás megerősíti. A vár feladása nov. 28-án történt. A „Morning Post” tehát jól volt értesülve, midőn ezt írta: „Sajnálattal közöljük, hogy hiteles tudósítások érkeztek, melyek Karsz sorsa felől többé semmi kétséget nem hagynak fenn. **Izmail pasának** [kiemelés tőlem – K. K. V.] s még egy tisztnak sikerült az orosz előőrsök éberségét megcsalni s megmenekülni. Midőn ők Karszt elhagyák Williams tnök az éhinség által kényszerítve lőn parlantmentár lobogót küldeni az orosz táborba s kapitulatot ajánlani.”²⁷

---

magyarázatára: Betűrendbe szerkesztett segédkönyv hirlapolvasó számára, Németből, Edelmann Károly, Pest, 1854. A kötet a fontosabb háborús helyszíneket és személyneveket szedi betűrendbe, illetve alapvető információkkal jellemzi is azokat. Ezenkívül szintén 1854-ben megjelent egy háborús történeti jegyzetekkel ellátott kötet: Az orosz-török háború történeti jegyzetekkel, okiratokkal, a szereplő jelesb férfiak, vezérek életrajzával, földabroszokkal és útközeti térképekkel felvilágosítva, szerk. FÉNYES Elek, Landerer és Heckenast, Pest, 1854.

25 SZALISZNYÓ Lilla, *Palmerston és a krími háború*, Aetas 2009/3., 51.

26 Három egymást követő lapszám hírei a karszi hadszíntérről: Ismeretlen szerző, *Külföld. Tudósítások a harcztéerekről*, Budapesti Hírlap 1855. december 11., 43.; Ismeretlen szerző, *Külföld. Tudósítások a harcztéerekről*, Budapesti Hírlap 1855. december 12., 46.; Ismeretlen szerző, *Külföld. Tudósítások a harcztéerekről*, Budapesti Hírlap 1855. december 13., 58.

27 Ismeretlen szerző, *Külföld. Tudósítások a harcztéerekről*, Budapesti Hírlap 1855. december 17., 65.

A Morning Postban megjelent tudósítás szubjektív jelzõt használva foglal állást az oszmán oldal mellett. Jókai novellájában a központi szereplõ neve Izmal, de a hangzásbeli hasonlóság alapján feltételezhetõ, hogy a név nem csupán a szerzõ fantáziájának a szüleménye. A háborús tudósításokban többször is felbukkan Izmail²⁸ pasa neve, tehát a történeti alak nem volt az olvasók számára ismeretlen. Az irodalmi szöveget olvasva a befogadók így a karszi háborús tudósításokban szereplõ Izmail pasára asszociálhattak a két névalak hasonló hangzása miatt. A kontextusban minden adott volt ahhoz, hogy a névváltás irodalmi játékként mûködjön. Izmail pasa viszont, akinek heroikus megmenekülésérõl a Morning Post is beszámol olvasóinak, csak a háború alatt viselte ezt a nevet és tisztséget. Itthon Kmety György néven ismerjük.²⁹ Kmety György 1848-ban a magyar fronton is harcolt, szerepe pedig fontosnak bizonyult a krími háborúban, háborús hõstettéért a legmagasabb oszmán-török érdemrenddel tüntették ki.³⁰ Kmety hõstette inspirációként szolgálhatott Jókainak a szöveg megírásakor, a novella elemeinek nagy része azonban nem egyeztethetõ össze Kmety György katonai pályájával és életútjával. Mivel a névváltozat hasonló hangalakja önmagában utalásként volt értelmezhetõ a korban (a hõstett pedig valós elemnek tekinthetõ³¹), a politikai állásfoglalás miatt a korabeli sajtóban való megjelenés is szükségszerûvé tette, hogy az író fiktív elemekkel egészítse ki a történetet. A Jókai által megírt Izmal karakter és Kmety György életútja és habitusa között azonban hiba volna egyenlõségjelet tenni. Az elbeszélõ nem kis iróniával jegyzi meg, hogy Izmal nem ment harcolni akkor sem, amikor Karsz városában már a nõk is harcba szálltak a város védelméért, pedig minden fizikai adottsága meglett volna hozzá.³² A hazaszeretetbõl fakadó küzdelem számára tehát nem jelentett motivációt a történetben, gyávasága erõsebbnek bizonyult. A félelem érzetét a novella tetõpontján csak a szerelem volt képes felülírni, ez

28 Többek között: Ismeretlen szerzõ, *Dunai fejedelemségek*, Budapesti Hírlap 1854. január 4., 11; Ismeretlen szerzõ, *Hadi mozgalmak*, Budapesti Hírlap 1854. augusztus 1., 4. stb.

29 „A krími háború idején önkéntesként ismét török katonai szolgálatba állt, hiszen a kezdeti események reményt adtak egy esetleges Ausztria elleni háborúra, de legálábbis az oroszok elleni harcra.” ARBANÁSZ–CSORBA, *I. m.*, 297.

30 *Uo.*, 307. „Karsi hõstetteikért Kmetyt és Schwarzenberget a legmagasabb oszmán-török érdemrenddel, a Mecidiye-rend különbözõ fokozataival tüntették ki.”

31 Kmety György hõstettérõl emlékiratában is beszámol, errõl bővebben lásd: ARBANÁSZ–CSORBA, *I. m.*

32 JÓKAI, *Kincses Abdül és Gyáva Izmal*, Budapesti Viszhang 1856/3.

pedig olyan fordulatot hozott, mely az egész városra hatással volt. Adamikné Jászó Anna a történet cselekményét egy mondattal, a következőképpen foglalja össze: „Mese a gyávából lett hősről, a szerelem teszi hőssé.”³³ A történetben tehát a hazaszeretet magasztos eszménye és a városvédők hősiessége helyett egy meseszerűen banális, egyént érintő érzelem, a szerelem mentette meg a várost. Zsigmond Ferenc monográfiájában a következőképpen világít rá a *Perozes* című novella és a *Kincses Abdul és Gyáva Izmál* karakterábrázolásainak párhuzamára: „Akármilyen kifogyhatatlan is Jókai mesetermő képzelete, egészen természetes dolognak kell tekintenünk, hogy a körülbelül kétezer nyomtatott ívre terjedő könyvrengetegben jó egynéhány ismétlődő helyzet is akad [...]. Gyáva Izmál jellemének átalakulása, elejétől végig Perozes esetének második kiadása.”³⁴ A meseszerű történetvezetés és mindkét esetben történeti kontextusban jelenik meg, a cselekményszál pedig több ponton hasonló. A *Kincses Abdul és Gyáva Izmál* esetében többek között az egyéni és a társadalmi értékek relativizálódásából adódik a szöveg ironikus alaphelyzete, Izmál végletes, karikatúrisztikus ábrázolása pedig fokozza ezt a hatást. Szinnyei meggyőzően érvel amellett, hogy a humor forrása a szöveg nyelvezetéből is adódik: „[...] humoros hatású ellentét van a keleti emberek világos stílusa, alázatoskodó udvariassága, hódoló ömlengése, kegyes szentenciózussága és a mi rendes európai beszédünk között. A hatásnak ezt az eszközt is gyakran használja keleti tárgyú novelláiban (pl. *Kincses Abdul és Gyáva Izmál*, 1856) és regényrészleteiben.”³⁵ Szinnyei rámutat arra is, hogy a mese műfajából adódóan végletes és kiszámíthatatlan fordulatok határozzák meg a történet cselekményét: „A *Kincses Abdul és Gyáva Izmál* (*Beszély a mostani háborús világából*) mese, ennek minden túlzásával és valószínűtlenségével a lomha gyávából egyszerre csodás hőssé változó fiatalemberről. Látjuk, hogy ezt a tárgyat már harmadszor írja meg. Kitűnő humora miatt ma is kedves olvasmány.”³⁶

Ebből adódik, hogy a szöveg szerveződését több síkon is a szimbolikus rend határozza meg. A túlzás és az ellentét alakzata mindvégig a szöveg fontos szervezőelemei. Roland Barthes az S/Z-ben meggyő-

33 ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, *A Véres könyv és a leplező nyelv. Jókai török témájú novellái az 1850-es években*, Magyar Nyelvőr 2022/3., 317.

34 ZSIGMOND, I. m., 383–384.

35 SZINNYEI Ferenc, *Humoristáink a Bach-korszakban*, Irodalomtörténet 1934/8., 185.

36 SZINNYEI, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*, I., Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1939, 234.

zően érvel amellett, hogy „az alakzatok közül a legszilárdabb az ellentét [...]”.³⁷ Mivel az elemek egymással való szembenállásának stabilitása nagymértékű, az állapotból való kibillenést meghatározónak tartja az irodalmi szövegek szerkezetében:

Nem egyszerűen arról van szó, hogy az ellentét két eleme valamilyen vonás meg- vagy nemléteiben különbözik egymástól (ami rendszeren a paradigmaticus oppozíció esete); az ellentét esetében mindkét elem megjelölt: különbözőségük nem valamiféle komplementer, dialektikus mozgásból (az üres, szemben a telivel) fakad; az ellentét két állig felfegyverzett, egymással rituálisan farkasszemet néző teljesség csatája; az ellentét az adott, örök, örökké visszatérő szembenállás alakzata: a jóvátehetetlen alakzata. Az ellentét két oldalának bármilyen összekapcsolódása, elegyedése, kibékítése, egyszóval bármiféle áthatolás az ellentét falán törvényszegés, transzgresszió.³⁸

A *Kincses Abdul és Gyáva Izmál* alapmotívumát két ellentétpár összefonódása alkotja: a gazdag/szegény és a bátor/gyáva. A címben szereplő „kincses” és „gyáva” jelzők ugyanis egymásnak nem ellentétei, a történet első felében mégis úgy tűnik, hogy aki gazdag, az bátor is, aki pedig szegény, az gyáva is. Ez az állapot retorikailag egyfajta „többletet” eredményez,³⁹ melynek Barthes a következőkben látja szerepét: „Pontosan ezáltal a többlet által, mely azután furakszik a szövegbe, hogy az a retorika szintjén kellőképpen telítődött, pontosan ezáltal mesélhető el valami, veszi kezdetét az elbeszélés.”⁴⁰ Az állapot létrejötte után a háborús helyzet relativizálja az alapvető értékeket, így a történet elején még fukar Abdul adakozóvá válik, hiszen az arany értéke is megkérdőjeleződik – a történet egy pontján egy pohár víz bizony többet ér. Izmál esetében a helyzet dinamikáját pedig a szerelem képes megváltoztatni, ezáltal szükségszerűen jön létre az ellentétek között a „transzgresszió.”

Az ambivalencia a novella történeti kontextusát is meghatározza. Jókai ugyanis az oszmán vereség ellenére Karsz városának megmenekülését írta meg *Kincses Abdul és Gyáva Izmál* című novellájában.

37 Roland BARTHES, *S/Z*, ford. MAHLER Zoltán, Osiris, Budapest, 1997, 43.

38 *Uo.*, 43.

39 *Uo.*, 43–45.

40 *Uo.*, 45.

Arról nincsen pontos információnk, hogy mikor írhatta Jókai a novellát, de az biztos, hogy a szöveg megjelenésekor Karsz városa már másfél hónapja orosz kézen volt. A korabeli olvasó befogadói tudásának kontextusában a megjelenéskor tehát úgy konnotálódhatott a történet, hogy Jókai a valós eseményekkel ambivalens perspektívát ágyazott a történet cselekményébe, a háború végkimenetelét a tapasztalati valóságot figyelmen kívül hagyva ábrázolta. Todorov az általunk ismert világ és egy ezzel összeférhetetlen, másik világban bekövetkezett esemény kettősségében látja a fantasztikus irodalom működési struktúráját.⁴¹ Az általam elemzett szöveg esetében ez a kettősség a tapasztalati valósággal ellentétes végkimenetelt tesz lehetővé. Az így létrejött ambivalencia számos értelmezési perspektívát kínál az olvasó számára, a történeti kontextus pedig a korban megteremti annak a lehetőségét, hogy a szöveget parabolaként lehessen olvasni.

Az európai közvélemény a térség hatalmi egyensúlyának megtartását látta elsődleges célnak, melyet az orosz győzelem teljesen felborított volna.⁴² Mivel a krími háborúban Ausztria kezdeti állásfoglalása magyar viszonylatban is reményeket keltett,⁴³ nem meglepő, hogy Jókai szövegében az Oszmán Birodalomra és oszmán kultúrára vonatkozó jelzők pozitívak (ilyen például a „szép muzulmán város” stb.), a nyelvi elemek tehát végig alátámasztják a magyar nézőpontot. A mesei formulák keverednek a történeti, referenciális elemekkel, mind a narratíva, mind pedig az oszmán kultúrát és a muzulmán hitvilágot illetően. A szerző sok esetben releváns, hiteles információkat vesz alapul, ugyanakkor a novella számos mozzanata az orientalizmus sztereotipikus leírásait tartalmazza. A jelenség jól megfigyelhető a szöveg következő soraiban is: „A keleties városokban ilyen szép egyetértésben szoktak egymás mellett állni a kicsinyek és nagyok, kunyhók és

41 Tzvetan TODOROV, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*, ford. GELLÉRI Gábor, Napvilág, Budapest, 2002, 24–38.

42 „Az európai társadalmakban az 1848-49-es események és Oroszország általi vérbefojtásuk még elevenen élt, ezért valószínűnek tűnt az, hogy pozitívan fogadná az európai közvélemény az oroszok elleni háborút. A francia és angol kormányzati körök ezt érzékelték, és szinte minden vezető politikusnak volt elképzelése arra vonatkozóan, hogyan óvható meg a legyengült Török Birodalom Oroszországtól.” BODNÁR Erzsébet, *A krími háború (1853–1856). Előzmények és diplomáciai csatározások*, Századok 2001/1., 141–142. A térség hatalmi egyensúlyának megtartásáról lásd: Barbara JELAVICH, *A Balkán története*, I., Osiris, Budapest, 1996, 245.

43 ARBANÁSZ–CSORBA, I. m., 297.

paloták.”⁴⁴ Jókai szerint tehát a „keleties városok”-ra általánosan jellemző, hogy a társadalmi különbségek élesen megmutatkoznak a városképben, mert a társadalmi rétegek a térben nem különülnek el annyira, mint az európai városokban. David Sibley *A bináris város*⁴⁵ című tanulmányában rávilágít, hogy a városképekben megjelenő ket-tősség a nyugati társadalomban szükségszerűen konstruálódik meg:

[...] a térnek az eddigi kritikai vizsgálatnak alávett bináris felosztása nem csupán az arisztotelészi filozófia terméke, hanem mélyen benne gyökerezik a nyugati társadalmakban, a „nyugati szelf” szociális és materiális megkonstruálódása miatt. [...] az olyan oppozíciók, mint a kívül-belül, közösségi-privát, azonos-másik áthatják a nyugati kozmológiákat, és hogy a társadalom, a gazdaság és a tudattalan hogyan kapcsolódik be a bináris kategorizációk termelésébe.⁴⁶

A novellát a Sibley által meghatározott ellentétpárokhoz hasonlók kísérik végig, melyek jellemzően a társadalmi helyzetre reflektálnak. Ezek sokszor a térérzékelésben és a városképben még élesebben jelennek meg, mint ahogy azt a nyugati kultúrkörben megszoktuk, hiszen a város nem tagolódik negyedekre a társadalmat meghatározó anyagi helyzet szerint – gazdag és szegény egymás mellett él. Ezt a szöveg következő részlete is alátámasztja: „A nagy, erős kastély néhány lépésnyire még előbbre is áll a sorban, míg a rozzant házikó hátrafelé húzódni látszik, amint illik, ha egy fényes és egy rongyos személy áll egymás mellett az utcán.”⁴⁷ A térbeli elrendezés tehát meghatározó, az utcafronttól való távolság reprezentálja a ház lakójának vagyoni helyzetét és az illem szerint való megjelenést. A térelrendezés viszont nemcsak horizontálisan, hanem vertikálisan is meghatározó, ugyanis Gyáva Izmál az elbeszélés szerint „süllyedt házban lakott”. A novella két főszereplője azonban nem csupán anyagi és társadalmi helyzetében különbözik egymástól.

Mivel a történet szerint egymás mellett élnek, a különbség kiélezetten látszik házaik és életmódjuk között, viszont a nevük előtt álló jelzők, a „kincses” és a „gyáva” nem alkotnak ellentétpárt. A novella

44 JÓKAI, *Kincses*.

45 DAVID SIBLEY, *A bináris város*, ford. TAKÁCS MÓNICA, *Thalassa* 2004/1., 33–52.

46 *Uo.*, 40.

47 JÓKAI, *Kincses*.

később „fényes” és „rongyos” személyként is jellemzi a két szereplőt, jól látható tehát, hogy ezek sem ellentétpárként jelennek meg a szövegben. A karakterek személyisége is különböző. Az egyes szám harmadik személyben beszélő narrátor omnipotens, külső elbeszélőként számos helyen humorosan, ironikus hangnemben mutatja be az egyes szituációkat, betekintést nyújt a szereplők gondolataiba. A történetmesélés ívében Jókai explicit ellipszissel jeleníti meg, hogy az oroszok megtámadták Karsz békés városát. A háború kitörésével az értékek relativizálódnak, és ebben a helyzetben csak az emberi személyiség és a viselkedés lesz az, ami sorsdöntő fordulatot képes hozni.

A következő szövegrészlet rávilágít arra, hogy a történet szerint egész Kis-Ázsiában „gyermek avagy hetven éves, szatócs avagy teherhordár, gazdag és szegény, boldog ember, boldogtalan”,⁴⁸ egyszóval mindenki harcba szállt a hazáért, kivéve Gyáva Izmált. Izmál gyáva-sága a szövegrészletben hiperbolikus szerkezeten keresztül jelenik meg. Míg az összes férfi a fronton volt, Izmál otthon maradt. Egyetlen időtöltése az volt, hogy Kincses Abdul leányát, Fatimét figyelte saját, megsülyedt portájáról. A leány házuk ablakában tűnt fel időnként, Izmál számára elérhetetlen magasságban. A térelrendezés itt is meghatározóvá válik, a leányt paradicsomi, mennybéli magasságokba emeli a kettejük között lévő távolság: „Ember azt ki nem mondhatja, hogy minő szép volt az a leány, a ki onnan a kerek ablakból reá tekintett; így néznek le talán a paradicsomból a bájos hurik, a kiknek még csak annyi dolguk sincs, hogy virágokat öntözzenek. Hahj, csak az a menyország olyan magas ne volna!”⁴⁹ Abdul házának magassága tehát a mennyországgként, lánya pedig az iszlám hitvilág túlvilági nőalakjaként jelenik meg Izmál számára. Fatima az iszlám hitvilágban Mohamed próféta lánya, így a Fatime alakváltozat és a karaktert leíró tulajdonságok (például kék szem) is számos konnotációt érvényesítenek.

Az oszmán győzelmet Jókai történetében egy csodával határos mesei fordulat hozza meg. Amikor az orosz sereg kezd felülkerekedni az oszmán népen, Kincses Abdul egy kád aranyat ajánl annak a vitéznek, aki az első ágyút visszaveszi az ellenségtől, ám a vitézek egyetértenek abban, hogy ezt a csatát előbb mentené meg egy pohár víz, mint egy kád arany. Az értéket az aktuális szükséglet határozza meg. Ebben a reményvesztett helyzetben a nők is kivonulnak a harctérre segíteni,

48 Uo.

49 Uo.

vizet hordani a vitézeknek. Izmál Fatime iránti szerelme elég erős volt ahhoz, hogy félelmét leküzdje, és kivonuljon a csataterre, a lány után. Ekkor Izmált a „puszták dühös bikájaként” jellemzi a szöveg, majd mikor Kincses Abdul összes kincsét és lánya kezét is az oroszok visszaverőjének ígérte, „veszett oroszlánként” támadta meg az ellenséget. Olyan hőiesen harcolt, hogy a történet szerint Karsz városának sikerült visszavernie az orosz támadást, Izmál pálfordulásának köszönhetően tehát megmenekült a város. Gyáva Izmál cselekedete és az értékek viszonylagossága feloldja a társadalmi és gazdasági különbségeket. Kincses Abdul lánya és Gyáva Izmál között beteljesül a szerelem, és a pár anyagi jólétben élhet tovább. A két főszereplő habitusát illetően tehát fordulat következik be, Izmál gyávából bátor emberré válik, Abdul pedig nem tartja meg többé magának a kincsét, házából most már kifelé is áramlik a pénz, így a pénz útja kétirányúvá válik. A novella megjelenésekor még nem lehetett tudni, de néhány hónappal később, 1856. március 30-án Párizsban Oroszország és az Oszmán Birodalom között békeszerződés kötött, melynek értelmében Karsz újra oszmán kézre került.⁵⁰ Pár hónap leforgása alatt tehát a krími háború végkimenetele előre nem sejthető módon „újra-mesélte” Jókai fantasztikus novellájának zárlatát.

50 ORMOS Mária – MAJOROS István, *Európa a nemzetközi küzdőtéren*, Osiris, Budapest, 2003. 113–114.